

УДК 82.091:82

ПОКОЛІННЄВА РЕЦЕПЦІЯ ПАМ'ЯТІ В ЛІТЕРАТУРІ ПІСЛЯ 1990-Х

Оксана ПУХОНСЬКА

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
кафедра української літератури і компаративістики,
вул. Тимошенка 13-Б, Київ, 04212, Україна,
e-mail: o.pukhonska@kubg.edu.ua*

Зосереджено увагу на поколіннєвій рецепції українських посттоталітарних реалій, відображеній в літературі після 1990-х років. Проблеми, порушені у дослідженні, розкривають світоглядні особливості героя, перед яким разом із розпадом Радянського Союзу постало чимало викликів, особливо у сфері культурних пріоритетів, національної свідомості, ідентичності. Не відкидаючи значення старшого та наймолодшого літературних поколінь, авторка статті все ж за основу бере творчість авторів, народжених у 1960–1970-х. У цьому випадку важливим видається не стільки літературний досвід чи властиві молодим нігілістичні поривання. Ідеться насамперед про досвід тоталітарної пам'яті, а також про здатність до раціонального її осмислення й аналізу саме через літературу.

Ключові слова: покоління, пам'ять, посттоталітарні студії, тоталітаризм, ідентичність.

Ступивши на якісно новий (порівняно із безальтернативним соцреалістичним) шлях розвитку, українська література, як і згодом дослідницькі її інтерпретації, опинилася у сфері різнопоколіннєвих стратегій її творення. Так, саме рецепція культурних, політичних та соціальних змін представниками окремих вікових груп сформувала відповідний дискурс, у середовищі якого порушувалися проблеми, вкрай важливі для реконструкції незалежної культури, свідомості, ідентичності. Актуальною у такому випадку сьогодні є репрезентація пам'яті минулого, саме з погляду свідомості найактивнішого культуротворчого покоління. На це свого часу звертали увагу Моріс Альбвакс, Поль Рікер, а згодом також Астрід Ерл, Аляйда Ассман.

Маріанна Кіяновська вважає, що у 1990-х роках майже кожна серйозна розмова про актуальну літературу зводилася до питання про покоління [1]. При цьому гостро ставили питання літературних поколінь у контексті історії літератури. На цій проблемі частково акцентують увагу дослідники Тамара Гундорова, Ярослав Поліщук, Оля Гнатюк. Покоління стає своєрідним медіатором між текстом і дискурсом, автором і читачем, пропонуючи можливі контексти для розуміння, наприклад, авторської поетики.

Особливістю часу, про який ідеться, є те, що це час перетину кількох фізичних та ментальних генерацій. Маю на увазі співіснування найстаршого покоління із безпосереднім травматичним досвідом тоталітарного минулого; середнього покоління

перехідного часу, вихованого як на травматичному досвіді батьків, так і на власному досвіді кризи культурної, інтелектуальної і передусім кризи ідентичності; а також власне покоління, для якого досвід набувається *тут і тепер* – в умовах інформаційного прогресу, світу без культурних кордонів, часу нового *номадизму*. Так чи так, але чільне місце в літературному процесі сьогодні займає творчість авторів, народжених у 1960–1970-х роках, що ввійшли в літературу у 1980–1990-ті роки минулого століття (Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Забужко, Є. Кононенко, І. Римарук та ін.). Саме це покоління значною мірою обирає поставу, згідно з якою, як зауважив, Кшиштоф Уніловський, література не є безпосередньою ілюстрацією історичних подій, а, навіть якщо визначає діагноз суспільного самопочуття, то аж ніяк не через занурення в історичний побут [9, с. 83]. Так, саме на зламі історичних і хронологічних епох у літературу приходять покоління, яке цілком реально усвідомлює всю складність ситуації, в яку потрапила національна культура. Дмитро Кузьмін зауважує, що якщо молодого митця до того часу оточував набір готових схем і шаблонів, які можна було наслідувати чи їм протистояти, то на рубежі 80–90-х років ХХ століття перед молодим автором слабко окреслений, неструктурований простір, де доводиться самостійно витворювати лінію поведінки, шукати вектори творчого розвитку [3]. Важливим у цьому випадку видається також те, що і тип посттоталітарного літературного героя має виразно іншу свідомісну поставу супроти будь-якої авторитарної політики, державних зазіхань на творчу індивідуальність. Даріуш Новаккі звертає увагу на важливий аспект нової літератури кінця 1980-х – початку 1990-х. Особливість полягає в тому, що літературний герой уперше у стосунку до свого минулого визначальним обирає питання «як я був?», а не «як було?» [8, с. 51]. Одним із головних завдань, що постало перед молодими авторами після розпаду СРСР – чітко розмежувати поняття *idei* та *ідеології* і саме першу наповнити актуальним конкурентоспроможним в умовах глобалізаційного світу змістом.

Упродовж останніх двох десятиліть українська література створила щонайменше кілька культурних типів – репрезентантів так званої генерації Х [6], які у різний спосіб долали екзистенційну кризу часу «кінця історії» [4]. Герой «Московіади» Юрія Андруховича, наприклад, із самого серця *імперії зла*, що зникає на його очах, їде додому із переконанням, що все, що потрібно зараз – це «дожити до завтра. Основні події його життя розпочинаються саме із цього ефемерного завтра. Герой Отто фон Ф. – це власне образ індивіда із генетично вродженим відчуттям ідентичності, для якої несприятливі зовнішні чинники в період психологічного дорослішання не лише не руйнують її, а, навпаки, зміцнюють. Здатність раціонального сприйняття дійсності та манера її саркастичної оцінки дає можливість такому індивіду відшукати сенс у цілковитому абсурді, не лише вижити, а й зберегти інтелектуальне і психічне здоров'я. Герой свідомий того, що система тоталітарного устрою *a priori* приречена на самознищення. Це своєрідний ніцшеанський тип, для якого хворий стан цілого суспільства – це стимул інтенсивних пошуків культурної панацеї для його зцілення.

«Польові дослідження з українського сексу» (1996) Оксани Забужко репрезентують абсолютно відмінний від Андруховичевого тип представника покоління Х. Пам'ять свого роду, народу, як і власне свою, героїня роману їде шукати за океаном. З погляду

інтелектуальних пошуків національної тожсамості це видається цілком природним хоча б з огляду на те, що саме на початку 1990-х лєвова частка культурної спадщини українського минулого належала представникам української діаспори, які на той час створили потужні осередки відродження українськості у США та Канаді. Тим паче, багатолітня інформаційна війна проти буржуазного Заходу не лише не відвернула молодих інтелектуалів, а навпаки – створила потужне притягальне поле, у якому заборонене поєднувалось із новим, незнаним досі інтелектуальним і культурним ресурсом *нетоталітарного* світу. Отто фон Ф. Андруховича повертається в Україну шукати Батьківщину в собі, Оксана ж із роману Забужко свою Батьківщину їде шукати туди, де вона потенційно могла б зберегтися незараженою геном комунізму. Важливим у випадку обох творів є репрезентація типу самодостатнього інтелектуала-митця, котрий позбавлений мислення заручника системи. Його перевага в усвідомленні права на власний екзистенційний вибір життєвого шляху. Утім питання національного в свідомості цих героїв має характер полікультурний, воно не обмежується ані територією, ні історією винятково України. Вже це покоління робить сміливі спроби деконструкції культурних кордонів світу.

Герой «Записок українського самашедшого» (2010) Ліни Костенко – приклад людини розчарованої. Попри інтелектуальні здібності та професійні можливості – це особа з іншої епохи, не здатна прийняти і сприйняти «вивихи» актуального часу. Його час – це час його батьків. Надміру інфантильне сприйняття дійсності засвідчує межовий стан перманентної втоми від життя, в якому немає місця ідеалам та культурам. На відміну від героїв-активістів О. Забужко та Ю. Андруховича, герой Л. Костенко статист, котрий не стільки не може самореалізуватись, скільки не хоче цього, можна навіть сказати – боїться. Його простір комфорту – це ідейний світ покоління його батьків.

Власне проблема перманентного «вбивства» національно свідомих осередків та індивідів зокрема стає фундаментальною у романі «Тема для медитації» (2003) Леоніда Кононовича. Герой Юр власним досвідом засвідчує те, що радянська система майже впродовж усього дитинства, юності, а згодом і вже у зрілому віці намагалася викоринити, відбити, замінити його національну свідомість. Одним із найбільш руйнівних наслідків цього процесу було атрофування в людини почуття цінності власного життя. Як життя, так і, здавалося, право на нього були в абсолютному розпорядженні тоталітарної держави. Саме тому, коли в 1990-х роках і далі виживання стало особистою справою кожного, суспільство підсвідомо почало шукати винних у власних нещастях, при цьому навіть не намагаючись усвідомити свою відповідальність за себе і навколишню дійсність.

Утім, опускаючи хронологічні дистанції поміж публікаціями згаданих творів, поколіннєві амбіції авторів та різнобічність поглядів на спільні проблеми стали знаковим чинником, що об'єднує персонажів цих романів. Ідеться про те, що представники покоління Х, які стали не лише головними героями численних сучасних творів, а й головними гравцями на політичній, історичній та культурній арені нашого часу, саме в період становлення незалежної України проходять спільний із нею обряд ініціації, за яким не так входження у доросле самостійне життя, як, власне, перебирання на себе отої відповідальності за власне життя/існування, а разом з тим відповідальності за

минуле і майбутнє. Останнє ж залежало від того, як буде досягнуто компромісу поміж минулим і сьогоденням. Погодьмося, до такої відповідальності це покоління виявилось не зовсім готовим уже хоча б через те, що опинилося віч-на-віч із руїнами світу, який не створив жодної фундаментальної перспективи майбутнього. А тому девіантна модель поведінки персонажів в умовах патологічно постапокаліптичного часу мають своє пояснення, з огляду на відсутність чітких орієнтирів (моральних, культурних, політичних) та виробленої національної традиції як у державотворенні, так і в культурному та інтелектуальному розвитку. Про це значною мірою пише Євгенія Кононенко у романі «Російський сюжет» (2012), де письменниця, як і вищеназвані автори пропонує свою версію входження в національну історію покоління Х, яке у романі представлене в образі Євгена Самарського.

Порушені у романі проблеми – це своєрідна рефлексія недалекого минулого, яке досі залишається не до кінця зрозумілим явищем часу ПОСТ. Важливо, що, на відміну від своїх сучасників, Є. Кононенко не сягає до джерел національної пам'яті, її травматичного виміру. Її герой мислить себе винятково в координатах *тут і тепер*, шукаючи всіх можливих шляхів самореалізації тоді, коли всі навколо виживають в умовах розчарування, ностальгії, злиднів.

Авторка роману, не вдаючись до історичних деталей, позиціонує це покоління таким, яке без особливого здивування і надлому сприйняло розпад СРСР, розуміючи його не як катастрофу, а насамперед як можливість. Одними із перших кроків у дорозі до самоствердження в той час були пошуки чітких культурних орієнтирів, здатних вивести на потрібний шлях самоутвердження. У тім процесі, як виявилось, ціле покоління зіштовхнулось із проблемою браку ідентичності, бо роками насаджувана радянська стала більше не актуальною, окрім того – фальшивою. Такі самопошуки в умовах пострадянського «кінця історії» значною мірою визначають, а то й формують нігілістичні погляди цілої генерації. Варто зауважити, що саме її представники втілили у собі найрізноманітніші версії цього явища, яке виходить далеко за межі класичного тургенєвського варіанту. Євген, захоплюючись філософськими ідеями Ніцше, значною мірою репрезентує його візію нігілізму. Ідеться про радикальну переоцінку цінностей, які, за філософом, наповнюють смыслом всі дії і прагнення людей. На прикладі цього героя, ми бачимо декультивування не тільки суспільних, а й таких важливих для традиційної моделі соціуму родинних вартостей. Є. Кононенко ілюструє це на прикладі деконструкції інституту сім'ї. Євген і Лада – люди одних поглядів, переконань і прагнень, а тому легко сходяться. Однак ані хлопець, ні дівчина не переймаються питанням одруження, що, як відомо, абсолютно розходиться з ідеологічними принципами «радянської моралі», більше того – традиційний український культ сім'ї їм далекий. Герої вільні і щасливі у своєму виборі. Ситуації не змінює навіть вагітність Лади. Євген признає сина, однак створення сім'ї не входить ані в плани жінки, ні в перспективу життєвих пріоритетів Євгена. Така модель поведінки апелює до фрейдистської ідеї незалежності природного «Я», коли ніщо і ніхто не може обмежити свободу особистості.

Характери героїв репрезентують іще й фроммівську інтерпретацію нігілізму як психологічного захисту від посягань на людську волю. Більше того, Є. Кононенко по-

рушує проблему пострадянської емансипації жінки, яка, на відміну від колоніальної версії жінки підкореної, постає насамперед як самодостатня особистість, позбавлена культових стереотипів: материнства, берегині домашнього вогнища тощо. Її жінка – насамперед інтелектуалка.

Нігілістичний характер покоління на прикладі героїв «Російського сюжету» найбільшою мірою проявляється у традиційній антиномії стосунків «батьки-діти». При чому герої постають радикально іншими супроти генерації батьків. Ця тема ілюструє багатовимірність психологічної проблеми, із якою зіштовхнулося суспільство пострадянського часу. Комсомольська юність, молодість, ідеали (хай і не справджені) світлого комуністичного майбутнього – це той психологічний простір, у якому сформувалася свідомість батьків покоління Євгена. Травма, спровокована крахом несправджених ілюзій, проминання молодості породжують глибоку ностальгію і підсвідоме несприйняття того, що час актуальний – це час можливостей їхніх дітей. Те, на скільки вправно вони намагаються влитися в епохальний *main stream*, відкидаючи ті цінності, які важливі батькам, формує ідейну прірву поміж цими двома поколіннями. Що можемо спостерігати на прикладі стосунків Лади зі своїми рідними, і ще більше Євгена – зі своїми. Батьки не стають авторитетами для дітей, бо останні шукають авторитетів між собі подібними. Євген означає таких як «добірне товариство», представники якого переконані, що «У нас ті батьки, яких дав Бог, і інших не буде. А нам творити своє власне життя» [2, с. 21]. Це частково суперечить ніцшеанському розумінню нігілізму, який руйнує будь-які ілюзії і провокує декадентську втрату сенсу будь-чого. Навпаки, ровесники Євгена відкривають для себе незнаний досі світ, шукають всі можливі шляхи до нього, формують відсутній досі науковий, культурний дискурси, основані на ідеях вільного світу і вільної людини.

Важливою все ж у цьому контексті є проблема національної свідомості. Упродовж усього роману Євген прагне «віддалитися від Росії», фетиш культури якої побутував у його сім'ї протягом усього свідомого життя героя. Ідейно ж Є. Кононенко сягає до витоків, розуміючи, що домінантною в радянській культурі була культура російська, що, зрештою, розвинулося зі сталінської політики відродження російського імперіального культу ще у 1930-х роках. І саме в засиллі російської культури авторка вбачає чи не основне джерело втрати національної свідомості українцями. В одному з епізодів роману мати Євгена заявляє: «Я проти Сталіна! Я проти таборів! Я проти Соловків! Але я ЗА російську літературу!» [2, с. 25]. Героїня відкидає тоталітарний колоніалізм, однак не розуміє того, що той культурний імперіалізм у вигляді російської літератури, який вона відстоює є неодмінною його складовою.

Майже все свідоме життя Євгена оточують «вчительки російської мови і літератури»: його мати, сусідка в селі Зоя Миколаївна Марухіна, американська дружина Дуня. При чому ці жінки – русисти не лише за професією, а й за світоглядом. Їхня фанатична відданість культурним імперативам російської літератури за будь-якої суспільно-політичної ситуації засвідчує перманентну присутність колоніальної свідомості, викоринити яку навряд чи вдасться. Саме тому серед Євгенових ровесників безліч тетян, ольг, володь – від народження спроектованих на «улюблених» персонажів російської класики, а не

на самодостатніх особистостей. Утім переконаним русофілам Євген доводить, що в той час коли вони свого «Ідіота» восхваляють, хоча й не перечитують, «кляті націоналісти свою “Кайдашеву сім'ю” знають на пам'ять!» [2, с. 22].

Покликаючись на теорію Вільяма Штрауса та Ніла Хоува, це покоління із циклу Міленіум означене також як *мандрівники* [7]. Накладаючи цю дефініцію на українців, варто конкретизувати її через історичні та психосоціальні обставини часу. Із падінням залізної завіси українцям удоступнилися не лише інтелектуальні ресурси «буржуазного» досі західного світу, а й відкритими стали кордони, що давало можливість розширювати власну культурну географію, набуваючи нового досвіду та можливостей заявити світові про себе. У такому випадку позбутися радянської *шагреневої шкіри* і набутти власного іміджу стало вкрай важливим завданням. Чого, власне, герої досягають через відкриття для себе кодів національної мови, культури, свідомості. Вони вчать іноземні мови, їздять на міжнародні наукові та культурні заходи. Окрім того, на це покоління випадає ще одне із випробувань – випробування бідністю. В умовах будь-якої суспільної кризи брак засобів до фізичного виживання здебільшого атрофує духовні, в тому числі інтелектуальні інтенції. Утім Євген зауважує, що «у часи всіх гіперінфляцій і багаторічних заборгованостей із заробітної платні почував себе набагато краще ніж у часи нудної радянської стабільності» [2, с. 28].

Лада виходить заміж за француза і оселяється у Франції, Євген переїжджає до Америки, де, зрештою, також створює сім'ю. Разом із проблемою відтоку інтелектуального ресурсу, яка не знайшла вирішення ані в 1990-х, ні сьогодні, Є. Кононенко, на прикладі долі своїх героїв показує, що одним із засадничих пріоритетів цього покоління було формування особистості, вихід зі статусу людини масової. Інтелектуальна еміграція, однак, не позбавляє героїв роману відчуття належності до свого етносу. Вчасно усвідомлена національна ідентичність, основана на ґрунтовних ідеях західного філософського раціоналізму дає їм змогу залишатися українцями будь-де. Герої доходять до себе не через відкриття своєї історії, а через світовий досвід, частиною якого ця історія неодмінно є.

Не можна оминати увагою також той факт, що інтелектуальна міграція українців у 1990-х стала важливим чинником у процесі руйнування культурних кордонів для наступного покоління. Так, якщо Євген, чи Лада, виїхавши з України, її із себе не викоринили, то вже їхній син Мирослав – представник генерації так званих *громадян світу*. Він вільно володіє чотирма мовами, легко адаптується у Європі чи Америці. Його відчуття батьківщини позбавлене прив'язаності до конкретного місця. Батьківщина там, де тобі добре. Це генерація так званих культурних номадів, не обтяжена жодними стереотипами. За згадуваними В. Штраусом і Н. Хоувом, це вже покоління *митців*, які більше шукають вражень, аніж досвіду.

Отже, проблема самоідентифікації покоління, що сформувалося в умовах тотально-го краху цілої системи цінностей постає як вкрай важлива для розуміння тих культурних процесів, які відбувалися у пострадянській Україні на початку 1990-х, зрештою відбуваються і до сьогодні. Це покоління взяло на себе обов'язок осучаснення розуміння понять ідентичності, нації, пам'яті. Його нігілістична природа мислення і сприйняття

актуальних процесів вирвала пострадянську культуру зі силового поля тяжіння тоталітарних стереотипів і маргіналізму та відкрила перспективу входження у культурний простір світового суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кіяновська М. Знаки поетичних поколінь у найновішій українській поезії / Маріанна Кіновська // Українська літературна газета. – 2011. – № 18.
2. Кононенко Є. Російський сюжет / Євгенія Кононенко. – Київ : Кальварія, 2012. – 128 с.
3. Кузьмин Д. Поколение Вавилона [Электронный ресурс] / Дмитрий Кузьмин. – Режим доступа : <http://www.guelman.ru/slava/writers/kuzmin1.html>
4. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма. – Москва : АСТ, 2007. – 588 с.
5. Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Москва ; Петроград, 1923. – 467 с.
6. Hamblett Ch. Generation X / Ch. Hamblett, J. Deverson. – Greenwich, Conn. : Fawcett Publications, 1964. – 192 p.
7. Howe N. The Fourth Turning: What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny / N. Howe, W. Strauss. – New York : Broadway Books, 1997. – 400 p.
8. Nowacki D. Widoki z tamtego świata / Dariusz Nowacki // Znak. – 2000. – № 542. – S. 28–52
9. Uniłowski K. Dziedzictwo nowoczesności, przekleństwo Ludowej / Krzysztof Uniłowski // Znak. – 2000. – № 542. – S. 82–95.

Стаття: надійшла до редакції 29.03.2017

прийнята до друку 12.04.2017

GENERATIONAL RECEPTION OF MEMORY IN THE POST-1990 LITERATURE

Oksana PUKHONSKA

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies,
13-b, Tymoshenko Str., Kyiv, 04212, Ukraine,
e-mail: o.pukhonska@kubg.edu.ua*

The article draws attention to the generational reception of the Ukrainian post-totalitarian reality, which was reflected in the literary writings after 1990s. The research problematizes the peculiarities of the hero's consciousness, who had faced a lot of difficulties after the Soviet Union collapse. The cultural priorities and national identity are specifically addressed. The approach to such research is closely connected with the analysis of generational activity. This article focuses on the literary reflection that exhibits the perception of post-soviet realities in Ukraine by the generation, representatives of which were born in 1960s and 1970s. They try to discover the national memory, killed by the totalitarian power, as well as to open new ways of development of their own identity.

Different (sometimes even opposing) reception of cultural, political and social changes by the representatives of separate age groups created a discourse of new problems which were very important for post-totalitarian society. These newly set issues concerned the reconstruction of independent culture, consciousness and, of course, identity. It has been recognized that today it is topical to process the representation of the past from the point of view of the youngest generation. The matter is that these people have all possibilities to compare totalitarian ideology and post-totalitarian memory, which tries to reveal the mechanism of creation a *culture without past*. The peculiarities of the discussed period show that it is a time of blending few physical and mental generations. For example, the present literature «hosts» the writings of the oldest writers who still live with the traumatic experience of their past life, and the middle-aged authors who were brought up in circumstances of cultural and intellectual crisis. On top of this, parents' trauma had also influenced their behavior in the future. Together with these two generations, we cannot forget about the youngest artists who gained their experience *here and now* – in the space of information progress and in the world that is losing its cultural borders. This is a generation of a new *nomadism*.

The research of such problem is based on the most popular contemporary novels. Main attention is paid to studying the specificity of the artistic generational consciousness, and the so-called generational gap which happened after total deconstruction of the history, and generally after the next change in understanding the art and culture.

Keywords: generation, memory, post-totalitarian studies, totalitarianism, identity.